

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

Актуальність дослідження. В спектрі уваги сучасної психологічної науки знаходиться один з найменш розроблених, але привертаючий увагу дослідників ціннісно-смысловий підхід. Ціннісно-смыслова сфера цікавить вчених різних галузей: психології, філософії, соціології, педагогіки та ін. Значущість ціннісно-смысловой сфери визначається тим, що вона займає місце на перетині мотиваційної та світоглядної структур свідомості, виконуючи функцію регулятора людської поведінки та всіх видів діяльності.

Виходячи з вищесказаного, особливості значущості набуває проблема дослідження ціннісно-смысловой сфери підлітка, оскільки дослідники зазначають, що саме період отрочтва є найбільш сенситивним періодом формування смысловой сфери та її структур (Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, Д.О. Леонтьєв, А.В. Петровський, В.В. Столін, Д.Й. Фельдштейн та ін.).

Науковці стверджують, що підлітковий вік – це період формування найбільш стійких ціннісно-смыслових особистісних утворень, під час якого відбувається становлення інтегрованої системи смысловой саморегуляції та взаємовідносин з навколишнім світом. Значущий зміст підліткового віку полягає в поступовій підготовці та переході від дитинства до зрілого життя, яке вимагає більшої варіативності поведінки та ставить перед особистістю більш складні вимоги. Всі сторони розвитку саме на цьому етапі піддаються якісній перебудові, відбувається формування новоутворень, закладається підґрунтя свідомої поведінки, виникають стійкі установки.

Мета статті: теоретичний аналіз специфіки розвитку ціннісно-смысловой сфери в підлітковому віці та виділення її особливостей.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Детальний розгляд наукових джерел дозволив виділити ряд психологічних особливостей ціннісно-смысловой сфери особистості підлітка, які ми для зручності об'єднали в групи. Першу групу ми умовно позначили як групу формальних особливостей - пов'язаних із специфікою структури ціннісно-смысловой сфери підлітків. Однією з особливостей структури смысловой сфери підлітків є відносна диференційованість складових її утворень.

В першу чергу, повинні бути відмежовані соціальні смисли та пов'язані з їх особистісним означуванням смисли. У підлітковому віці повинні виробитися способи цього відмежування. «Саме з цього моменту дитина починає ставати особистістю - точкою зосередження різних спільнот в соціокультурній реальності та відокремлення від них» [12, с. 394].

Наступною формальною характеристикою ціннісно-смысловой сфери підлітків є її упорядкованість, структурованість. За О.М. Леонтьєвим, внутрішній світ людини, що розвивається постійно розширюється. Структурування смислів відбувається навколо смыслового ядра, яке складають генералізовані сенси особистості [2]. У підлітковому віці відбувається їх кристалізація. На ранніх ступенях онтогенезу вже спостерігається селективність сприйняття навколишньої дійсності. При цьому регуляція діяльності здійснюється ззовні - з боку дорослих, за допомогою соціальних норм і правил. У підлітковому віці особистість переоцінює зміст соціальних ролей, норм, правил з тим, щоб виробити на їх основі свої.

Індивідуально вироблені норми і цінності узгоджуються зі спрямованістю особистості. Будучи усвідомленими і «верифікованими» в практичній діяльності, вони набувають вигляду узагальнених особистісних принципів - генералізованих смислів. До генералізованих смислів особистості відносять наступні:

1. Ієрархія особистісних цінностей (життєві цінності, «персональні цінності»);

2. Внутрішні моральні принципи (внутрішні регулятори поведінки);
3. Життєва перспектива (образ суб'єктивно очікуваного майбутнього);
4. Уявлення особистості про себе («сенс Я»), інших людей («узагальнений Інший») і своє місце в системі людських відносин.

Особистісні цінності, ієрархізуючись та оформляючись в процесі розвитку підліткового періоду в генералізовані сенси, виконують функцію впорядкування смислової сфери підлітків.

Цінності виступають як певні орієнтири, які структурують світ, роблять його рельєфним для людини і по відношенню до людини. Таке ціннісне упорядкування світу одночасно обертається ціннісним упорядкуванням і самої людини. Невідповідність життя ідеалам (цінностям) створює життєве напруження, яке пов'язане з розбіжністю реальності та ідеалів. Це ставить перед суб'єктом «задачу на смисл» - активізує процеси смислоутворення, «...основне значення і призначення цінностей - забезпечувати і підтримувати активно-дієвий стан людини, тобто такий, в якому вона сама визначатиме себе і своє ставлення до світу, на противагу пасивному її стану, в якому тільки світ визначає її» [13, с. 112].

Б.С. Братусь у зв'язку з цим зазначає, що «смислові системи, принаймні, вищі, морально-ціннісні їх рівні, несуть в собі функцію не стільки відображення, скільки перетворення дійсності, зв'язування різнорідних і окремих інтересів, нижчележачих смислів ... в єдиний, який визначає суть і призначення людини, погляд на саму себе і на своє життя. Ціннісне сприйняття, по влучному зауваженню Ф.Ю. Василюка, дає можливість людині долати невдачі та перепони дієвого поля» [5, с. 138].

Активне формування особистісних цінностей є неодмінною умовою розвитку ціннісно-смислової сфери підлітків та їх особистісного розвитку в цілому. «При характеристиці ціннісно-смислового ядра слід врахувати, що присвоєння соціально вироблених цінностей і їх осмислення - процес активний, багато в чому визначаючий успішність самовизначення і включеність підростаючих людей в життя суспільства. Крім того, успішне самовизначення характеризується гнучкістю, можливістю випробування різних соціальних ролей, включеністю в різні спільності. Таким чином, успішне самовизначення характеризується наявністю досить широкого спектра особистісно значущих позитивних цінностей («ціннісна насиченість»), а неуспішне - їх вузьким спектром або відсутністю («ціннісна порожнеча») [6, с. 60].

Активізація ціннісно-смислової сфери в підлітковому віці, її вдосконалення розширює не тільки смисловий простір, але і час буття особистості: підліток вчиться відшукувати детермінанти подій, аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки, він набуває здатність розуміти минуле й прогнозувати майбутнє, а, отже, і можливість керувати своїм життям. У відповідності з цим в структурі ціннісно-смислової сфери підлітків формується образ «суб'єктивно очікуваного майбутнього» - вибудовується життєва перспектива [2; 3]. Цей сенс стає одним з орієнтирів підлітка - набуває характеру генералізованого [2, с. 134].

Позначаючи зазначений компонент генералізованих смислів як «смислове майбутнє», М.Г. Гінзбург [6] виділяє наступні його характеристики:

1. Ціннісна насиченість смислового майбутнього.
2. Емоційна забарвленість смислового майбутнього.
3. Активність - пасивність (власне в майбутньому).
4. Пробудованість лінії майбутнього.

У своєму дослідженні М.Г. Гінзбург показує, що чим більш розвинена особистість, тим більша дальність пробудовування її життєвої перспективи [6].

Узагальнюючи вищесказане, зазначимо, що ціннісно-смисловій сфері підлітків властиві такі формальні особливості: відносна диференційованість, структурованість, впорядкованість, кристалізація генералізованих смислів.

Наступну групу психологічних особливостей ціннісно-сислової сфери підлітків можна позначити як групу змістовних особливостей.

Найважливішою особливістю сислової сфери підлітків є її децентрація. Активний аналіз спілкування, взаємодії людей, перехід від егоцентричної позиції до децентрації веде до того, що в сисловій сфері підлітка з'являються смисли, що відносяться до інших людей, соціальних груп, людства взагалі. Крім цього з'являються смисли «Я в групі», «Я як громадянин своєї країни», «Я як частина людства» та ін.

Перехід до фундаментальної особистісної децентрації проходить в ряд етапів.

На початковому етапі, згідно Ж. Піаже, підлітки, які перебувають на стадії розвитку понятійного інтелекту, приписують своєму мисленню необмежену силу, не диференціюють те, що вони можуть реально досягти, і того, що виходить за межі їх актуальних можливостей. Виникнення підліткової форми егоцентризму Ж. Піаже пов'язував з особливостями саме інтелектуального розвитку. Послідовники Ж. Піаже вважали, що феномен егоцентризму доцільно розглядати не тільки у зв'язку з розвитком когнітивної сфери, але і у зв'язку з афективним досвідом підлітка [10; 11]. Таким чином, підліток активно продукує смисли, але не здатний оцінити їх адекватність навколишньому соціокультурному простору, нечутливий до дисонансу своїх смислів з навколишнім сисловим простором.

Інтенсивне особистісне означування дійсності все більше відкриває для підлітка навколишній світ і все більше зближує його з цим світом. «Діалектика реальної взаємодії особистості і навколишнього світу в породженні світу внутрішнього полягає в наступному: чим вище рівень упередженості, емоційності, креативності взаємодії особистості з оточуючим предметним і соціальним світом, чим повніше особистість вкладає себе в навколишній світ, тим багатшим і багатобарвнішим буде її внутрішній світ, і тим більше скорочується психологічна відстань між нею та навколишнім світом» [12, с. 209].

Окрім того, що сислова сфера підлітка повинна співвідноситися з соціокультурним простором, в підлітковому віці відбувається її дестереотипізація. Це пов'язано з тим, що соціальні смисли, раніше механічно засвоювані особистістю у вигляді первинних моральних інстанцій і т.п., в підлітковому віці трансформуються в особистісні смисли. У результаті в структурі сислової сфери істотно підвищується частка особистісних та індивідуальних смислів, що і робить зміст сислової сфери текучим, пластичним, що повторює обриси мінливої особистості, трансформуючогося життєвого світу.

Наступна змістовна особливість ціннісно-сислової сфери підлітків - це вербалізація смислів. Цей процес припускає переклад смислів у мовний код - код знакової системи, здійснює найбільше навантаження в людському спілкуванні.

У підлітковому віці з'являються два найважливіших новоутворення, що є неодмінною умовою здійснення вербалізації смислів: мислення в поняттях і мовна свідомість.

Понятійне мислення дозволяє суб'єкту освоїти мову як знаряддя пізнання. «Величезний виграш людини, що володіє розвиненою мовою, полягає в тому, що світ подвоюється. За допомогою мови, яка позначає предмети, вона може мати справу з предметами, які безпосередньо не сприймаються і які не входять до складу її власного досвіду... Таким чином, слово - це особлива форма відображення дійсності» [9, с. 37].

Вербалізовані смисли стають посередниками між свідомістю з її логікою і сисловою сферою з її компонентом особистісної упередженості.

Н. М. Корольова виділяє два напрямки функціонування мовної свідомості:

1) рух від «сенсу до значення», коли підбираються мовні одиниці для вираження особистісного сенсу з метою його трансляції;

2) рух «від значення до сенсу», що розуміється як можливість усвідомлення сенсу через породження «тексту», тобто з проблеми, позначеної в мовних значеннях та наповнення їх особистісним змістом [8, с. 76].

Характерне для підлітків підвищення частки смислів, генетично пов'язаних з особистісним означуванням простору спілкування, зумовлено надзначуванню спілкування в підлітковому віці. Для багатьох підлітків осмислення всіх елементів дійсності відбувається не просто через призму «сенсу Я», а через сенс «Я в спілкуванні». Осмислення себе в спілкуванні, ставленні до себе інших людей стає для багатьох підлітків смисловим вузлом, мірилом осмислення внутрішньої і зовнішньої дійсності.

Наступною особливістю ціннісно-сислової сфери підлітків є нерівномірність її змісту, що виражається в різному ступені розгортання змістовних компонентів і проявляється в такій специфічній рисі отроцтва, як перехідність.

У структурі смислової сфери підлітків можуть суміщатися смисли, вироблені на попередніх відрізках онтогенезу (механічно засвоєні соціальні смисли, наприклад, «брехати не добре», «старших потрібно поважати» і т.п.) та особистісно вироблені смислові конструкти, установки та ін. При цьому, зазначені смисли відрізняються ступенем привласненості, інтенсивністю та стійкістю актуалізації [2]. Наприклад, підліток легко відповідає на питання типу: «Чи можна красти», «Добре це чи погано», - оскільки ці елементи соціального смислу їм вже давно засвоєні. Але якщо ініціювати його подальші міркування або надати ситуації проблемне звучання, підліток змушений звертатися до суто особистісних, нестабільних, а тому менш очевидних сенсів. Це відразу ж позначається на його міркуваннях: у них з'являються невідповідності, протиріччя, алогізми, що свідчить про нестереотипність і самостійність міркувань, тобто про те, що йде процес активного осмислення, особистісного означування проблемної ситуації.

Разом з тим, навіть при становленні логічного мислення ціннісно-сислова сфера підлітків характеризується нерівномірністю, а образ світу - нестабільністю. Це пов'язано з несформованістю генералізованих смислів і смислової сфери підлітків в цілому та, ймовірно, буде подолано за межами підліткового віку.

Наступну групу особливостей ціннісно-сислової сфери можна визначити як групу динамічних особливостей, тобто пов'язаних з її функціонуванням.

Однією з перших динамічних особливостей смислової сфери підлітків є її нестабільність, рухливість. Ця особливість смислової сфери пов'язана з тим, що в підлітковому віці процес її упорядкування тільки починається. Генералізовані сенси ще не оформилися остаточно і тому не забезпечують стабільність смислової сфери та несуперечність образу світу підлітка. Незавершеність смислового ядра, відносна диференційованість смислів пояснює рухливість смислової сфери, плинність особистісних смислів.

Нестабільність смислової сфери підлітків функціональна, оскільки забезпечує вільну актуалізацію смислів в процесі соціально-рольового експериментування, здійснюваного підлітком. Рухливість смислової сфери дозволяє їй трансформуватися - бути чутливою до змін навколишньої соціальної дійсності, активно вирішувати «задачу на смисл». «Цей смисл набувається в залежності від складних відносин, зв'язків з сутнісними характеристиками людського буття» [12, с. 130]. Ці зв'язки в підлітковому віці рухливі, що пояснює рухливість смислової сфери підлітків в цілому.

Стаючи активним суб'єктом, відзначає К.О. Абульханова-Славська, підліток стає не тільки активним вирішувачем існуючих у світі протиріч, а є автором, який їх породжує та загострює. «Задача на смисл» переростає масштаби конкретної ситуації, так підліток набуває загальнолюдської якості «причетності нескінченності» (М. Бахтін, М. Бердяєв, М.Г. Гінзбург,

В. Франкл та ін.) [1]. Осмислення себе і світу за межами свого біологічного існування, незадоволеності своїм актуальним самоздійсненням. Відкривши тимчасову перспективу, підліток навчається не тільки осмислювати сьогодення, але оцінювати минуле й проектувати майбутнє. Таким чином, ціннісно-сміслова сфера підлітка «переростає» кордон найближчого простору і поточного часу.

Така особливість ціннісно-сміислової сфери підлітків, як рефлексивність, розуміється нами як загальна націленість суб'єкта на смислоусвідомлення. Смислоусвідомлення включає в себе усвідомлення включених до структури смислової сфери смислів і існуючих між ними зв'язків (Ф.Ю. Василюк, Д.О. Леонтьев, В.В. Столін, М.Г. Ярошевский та ін.). Підлітковий вік - це час активного смислоусвідомлення, відкритості новому досвіду та його осмислення. Ця особливість смислової сфери підлітка припускає, що в ситуації втрати сенсу або виникнення смислового конфлікту виникне активність по смислоусвідомленню і, далі, смислотворчості.

Як зазначає Л.І. Божович, виникнення рефлексії як «уміння направляти думку на думку, а також пізнання своїх власних психічних процесів та всіх особливостей своєї особистості» є результатом розвитку теоретичного мислення, який формує новий тип пізнавальних інтересів підлітка. Результатом цього процесу буде виникнення у нього нової самосвідомості [3, с. 234].

До рефлексивних механізмів також відноситься переосмислення відносин з іншими людьми. Підліток вже залишив світ дитинства, але ще не вступив у світ дорослості і знаходиться в процесі переходу від одного світу до іншого. Перед підлітком стає «задача на смисл»: він повинен осмислити своє місце в системі людських відносин.

У підлітковому віці ця задача вирішується під впливом прагнення до дорослості. Підліток прагне стати на нову соціальну позицію - позицію дорослого. При цьому в особистісному означуванні своїх відносин з оточуючими людьми підліток від зовнішніх критеріїв осмислення (зовнішність, манера спілкування і т.д.) переходить до внутрішніх (розуміння, відповідальність, довіра та ін.). Таким чином, осмислюючи і переосмислюючи систему людських відносин і оцінюючи своє місце в її структурі, підліток наділяє новими смислами відкритий йому соціальний простір. При цьому трансформується зміст його ціннісно-сміислової сфери.

Крім перерахованих вище особливостей ціннісно-сміслова сфера підлітків характеризується дисгармонічністю. Ця особливість обумовлена низкою причин.

По-перше, до дисгармонійності смислової сфери підлітка веде надзначуєність «Я», характерна для особистості в цьому віці. Структура смислової сфери набуває вигляду вибудовування смислів навколо центрального «сенсу Я» [7]. Чим ближче смисли до центру, тим більшою значимістю володіє явище, за яким вони закріплені для носія смислової сфери.

По-друге, невпорядкованість смислової сфери та неоформленість генералізованих смислів можуть вести до домінування одного смислового вузла. Цей вузол поглинає інші смисли, тим самим не даючи їм актуалізуватися. При цьому смислоутворення здійснюється в контексті смислової сфери, усіченої до розмірів одного смислового вузла. У підсумку особистісне означування насправді відбувається з грубими помилками, що веде до деформації образу світу особистості.

У підсумку теоретичного аналізу особливостей розвитку ціннісно-сміислової сфери підлітків, можна виділити закономірності цього розвитку.

1. Ієрархізація, інтеграція та структурне ускладнення ціннісно-сміислової сфери.
2. Опосередкування розвитку ціннісно-сміислової сфери особистості цінностями та смислами різного рівня: від сімейних до загальнолюдських.
3. Розвиток усвідомлення своїх смислових орієнтацій та рефлексивного ставлення до них. Зростання частки унікальних смислових утворень.

4. Активация основных функций ценностно-смысловой сферы: функции «эскизу майбутнього» та смысловой регуляции деятельности.

Поданный теоретический анализ развития та особенностей функционирования ценностно-смысловой сферы личности подростка не исчерпывает всего объема исследуемой проблемы та требует дальнейшего анализа та изучения в рамках эмпирического исследования.

Литература

1. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования / К.А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. - 1994. - №4. - С.39-55.
2. Братусь Б.С. Леонтьевские основания смысловых концепций личности / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. - 2004. - №3. - С.78-91.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И. Фельдштейна. - М.: Изд-во "Институт практической психологии", Воронеж: НПО "МОДЭК", 1997. - 352 с.
4. Будинайте Г.Л., Корнилова Т.В. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта / Г.Л. Будинайте, Т.В. Корнилова // Вопросы психологии. - 1993. - №5. - С.99-118.
5. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления кризисных ситуаций / Ф.Е. Василюк. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - 464 с.
6. Гинзбург М.Г. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Г. Гинзбург // Вопросы психологии. - 1994. - №3. - С.53-63.
7. Демидов Д.Н. Соотношение образов «Я - идеальное» и «Я - реальное» и проблемы подростков : дисс. кандидата психологических наук : 19.00.0 / Д. Н. Демидов. - М., 2000. - 156 с.
8. Королева Н.Н. Смысловые образования в картине мира личности : дисс. кандидата психологических наук / Н. Н. Королева. - СПб., 1998. - 181 с.
9. Лурия А.Р. Язык и мышление / А.Р. Лурия. - М.: Политиздат, 1975. - 315с.
10. Обухова Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы / Л.Ф.Обухова. - М.: Тривола, 1995. - 385 с.
11. Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против / Л.Ф. Обухова. - М.: Изд-во МГУ, 1981. - 304 с.
12. Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Л.В. Куликов. - СПб.: Питер, 2000. - 480 с.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. - М.: Прогресс, 1990. - 210 с.

Материал статьи посвящен разработке проблемы ценностно-смысловой сферы личности подростка. Выделены закономерности и особенности развития ценностно-смысловой сферы подростков: формальные (дифференцированность, структурированность, упорядоченность, кристаллизация генерализованных смыслов); содержательные (децентрация, вербализация смыслов, неравномерность) и динамические (нестабильность, подвижность, рефлексивность, дисгармоничность).

The matter of the article is devoted to the development of the valued-semantic sphere of juvenile personality. The regularities and peculiarities of the valued-semantic sphere of juvenile personality are marked out: formal (differentiation, structuredness, ordering, crystallization of the generalized senses); meaningful (decentration, verbalization of the senses, unevenness) and dynamic (instability, mobility, reflectivity, disharmony).

Статтю подано до друку 14.02.2013.